УДК 821.512.145

Ә.Т. Сибгатуллина

САДРИ МАКСУДИНЫҢ ӘДӘБИ ТӘҖРИБӘСЕ – «МӘГЫЙШӘТ» РОМАНЫ

В статье анализируется первый литературный опыт выдающегося ученого и политического деятеля Садри Максуди (1878–1957) – роман «Магишат» («Жизнь»), который посвящен семейному укладу и повседневному быту татар конца XIX века. В произведении, написанном в духе просветительского дидактизма, поднимаются вопросы многоженства, женского образования, противостояния отцов и детей, старого и нового.

Ключевые слова: Садри Максуди, роман, татарский быт, дидактизм, просветительство.

Күренекле галим, хокук белгече, сәясәтче Садри Максуди (Садретдин Низаметдин улы Максудов) (1878–1957) яшьлек дусты Гаяз Исхакый белән бер үк вакытта үзен әдәбият аланында да сынап караган. 1900 елда Казанда борадәран Кәримевләр типографиясендә басылып чыккан «Мәгыйшәт» романы – шул әдәби тәҗрибә җимеше. Кызы Адилә ханым Айда язганча, Садретдин әфәнденең әдәбият белән якыннан кызыксынуы Казандагы Татар укытучылар мәктәбендә Гаяз Исхакый белән бергә укыган чорга туры килә, һәм романнар укырга яраткан яшь егет үзе дә матур гына бер әсәр иҗат итә. 1914 елда әсәрнең икенче басмасы Оренбургта «Вакыт» газетасы матбагасында чыга. Саллы тираж белән ике тапкыр басыла, әмма татар әдәбияты тарихын өйрәнүчеләр бу әсәргә әлегә кадәр җитди игътибар бирмәделәр, шунлыктан роман киң катлам укучыларга бөтенләй диярлек билгеле түгел. Садри Максудиның вафатына 50 ел тулу уңае белән, Айшән Услу Байрамлы ханым әсәрнең 1914 елгы басмасын төрек телендә анализлап язып чыкса да [Bayramlı], «Мәгыйшәт» тексты, ни татарча, ни төрекчә әйләнешкә кермичә, укучыларга тәкъдим ителмичә калды. XX йөзгә кадәрге татар әдәбияты зур күләмле әсәрләргә әллә ни бай түгел, шуңа күрә булганын барларга һәм кыйммәтен белергә кирәк дигән фикердән чыгып, авторының юбилей елы булуын да истә тотып, «Мәгыйшәт» романына махсус мөрәҗәгать иттек һәм матбугатта нәшер итү максатында текстын «Безнең мирас» журналына әзерләп бирдек, якын көннәрдә әсәр белән танышу мөмкинлеге туар дип өметләнәбез.

«Тормыш, көн итү, яшәү, тереклек, көндәлек хәят» мәгънәләрен белдерүче гарәпчәдән кергән «мәгыйшәт» сүзе XIX гасыр азагы – XX гасыр башы татар сөйләмендә киң таралган булып, гаилә тормышы, өй эчендәге хәят белән бәйле кулланылган. Мисал өчен, бер үк тамырдан булган «мөгашәрат» сүзен кулланып,

Галимәтелбәнат Биктимириянең 1897 елда «Мөгашәрат әдәбе» исемле рисалә язуы билгеле. Ул анда хатын-кызларга, кияүгә баргач, ни рәвешле ире, кайнанасы, кайнатасы һ.б. туганнары белән яхшы мөнәсәбәт корырга, гаилә тормышында уңышка, сәгадәткә ирешергә кирәклеген бәйнә-бәйнә аңлата. «*Ир белән хатын арасында булган тереклектә мәслихәт улмас исә, һәр икесе өчен олуг хәсрәт вә зур мәшәкать улыр. Мәгыйшәтнең ләззәте бетәр, рәхәте китәр, тәдбирләр бозылыр – җөмлә өй җәмәгате арасында дошманлык заһир улыр, балалар тынычсызланырлар. Моннан исә күп хәерсез эшләр мәйдан алыр*» [Мөгашәрат әдәбе, б. 3; Татар әдәбияты тарихы. II т., б. 409], кебек нәсыйхәтләр бирә. Нигездә, Садри Максудиның әсәре дә шул ук юнәлештә язылган: автор, гаилә мөнәсәбәтләренә багышланган уйдырма сюжетны кызыклы гына итеп оештырып, үз үгет-нәсыйхәт фикерләрен укучыга җиткерүне максат итә. Сюжетның гадилеге, конфликтның тиз һәм уңай чишелүе, күзгә ташланып торган дидактизм Садри Максудины бу әсәре белән, Фатих Әмирхан, Гаяз Исхакыйлардан да бигрәк, Закир Һади, Муса Акъегетзадә, Фатих Кәримиләр когортасына кертә һәм романны XIX йөз мәгърифәтчелек әдәбиятының классик бер үрнәге буларак бәяләргә мөмкинлек бирә. Хикәяләүченең вакыйгалар дилбегәсен даими үз кулыннан ычкындырмыйча сөйләү рәвеше, укучыларга эндәшеп, аларга риторик сораулар бирүе дә әсәрнең мәгърифәтчелек рухында язылуын исбатлый.

Автор әсәрнең жанрын «милли роман» дип күрсәтсә дә, күләме, сюжет-композиция катлаулылыгы, геройларның саны буенча ул «озын хикәя» яки повесть жанрыннан артык түгел. Язучы вакыйгалар төенләнешен кайбер деталь һәм моментлар ярдәмендә катлауландырырга тырыша, ләкин моңа әле осталыгы һәм тәҗрибәсе җитеп бетмәгәне күренә. «Милли роман» билгеләмәсендә Садри Максуди аеруча «милли» сүзенә басым ясый, 1914 елгы басмасына язган «Кереш сүз»ендә ул Казан татар теленең әдәби тел булып яшәргә тулы хокуклы булуын, милләт тәрәккыяте өчен әдәби телның мөһим бер шарт булуын әйтә һәм әсәрен бу өлкәдә үзеннән бер өлеш кертү максатында язуын белдерә [Bayramlı..., s. 105].

Әсәрнең үзәгендә К. шәһәренең зур байларыннан Халид абзый образы тора һәм вакыйгалар аның тормыш-мәгыйшәте тирәсендә оеша. Тире сәүдәсе белән байлык туплаган, халык арасында үзенә күрә абруе булган Халид агайны автор ягымлы гына бер юмор белән тәкъдим итә: «*Халид агай яхшы күңелле булганга, кеше өчен кайгыручан, халык файдасын төшенүчән иде: сүзе үткән кешеләргә һәрвакыт вәгазь-нәсыйхәттә иде, Халид агайның вәгазе, димләгән нәрсәсе – искелек иде*» [Максуди, б. 2]. Искелек тарафдары, үткән-беткәннәргә гашыйк Халид агай мәдрәсә шәкертләренә хималек итә: «*үз мәхәлләсендәге мәдрәсәнең фәхри мөдире (попечителе)*

булып, утын, керосин ... һәрбере аның акчасы илә үтәлә иде. Мәдрәсәгә бондан башка рамазанда зәкят кертү, ашларга чакыру кеби күп яхшылык кыйла иде; шуңа күрә шәкердләр Халид агайны яраталар иде. Яту-тору, ашау-эчү кебек эшләрдә Халид агай теләгәнчә булырга, аңа каршы килмәскә тырышалар иде» [Максуди, б. 3]. Ләкин уку-язуы чамалы гына булган байның мәдрәсәдәге уку-укыту процессына катышырга үзен тулы хокуклы санавы, кирәкмәс фикер-таләпләре белән шәкерт-хәлфәләрне даими борчуы эч пошыргыч күренеш итеп сурәтләнә.

Тормышы бар яктан җитеш Халид агайның, үз фикеренчә, бу дөньяда бер генә кимчелеге калган: ул, мал-дәүләте әллә кайчан икенче хатын алу мөмкинлеге биргән килеш, һаман бер хатын белән генә гомер итеп ята! Авыз тутырып рәхмәтләрен әйтмәсә дә, Халид агай үз эшләренең зураюында, мал-мөлкәтенең артуында атасына бердәнбер кыз, бай мираска хуҗа булып калган хатыны Хәлимә абыстайның мөһим өлеше барлыгын исендә тота һәм, *«бәхете ачылуына сәбәп булган җәмәгате Хәлимәгә ригая хакына»,* аңа көндәш итеп яшь хатын алырга озак вакытлар кыймый йөри. Тик байлыгы арткан саен, 60 яшьләренә килгән агайның хатыныннан оялу хисе кими бара. Автор героеның күңелендәге шөбһә һәм әхлакый каршылыкларны оста гына тасвирлый: *Халид агай эчендән: «Аллага шөкер, байлыгым йитәрлек булды, инде байлыкның рәхәтен күрергә дә кирәк, дөрест, Хәлимә өстендән өйләнү бик килешеп тә йитми, ни эшләмәк кирәк, Хәлимәнең картаюы хак бит, юкса, мәхәббәтем юктан түгел, Ходай беләдер, Хәлимәнең миңа булган файдаларын онытасым юк. Ходай бу кадәр байлык биргәч, рәхәтен дә күреп калырга кирәк. Гомерне бер хатын белән генә үткәрү минем кебек бай кешегә, үзе дә килешеп җитми инде, Хәлимәне ригая кыйлам дип, әле дә бик күп чыдадым: иншаллаһ, мин бу эш өчен гөнаһлы булмасам кирәк», дип уйлый иде* [Максуди, б. 9].

Ул заманның байлары арасында яшь хатын алу киң таралган күренеш булып, үзенә күрә бер атрибут, байлык, муллык билгесе итеп саналган: татар баеса – нишләсен, ди, икенчегә (хәтта өченчегә) яшь хатын алган әлбәттә.

Ниһаять, хыялын тормышка ашырырга кискен карар биргәч, буйга җиткән балаларының һәм Хәлимә абыстайның каршы булуына да карап тормыйча, Халид агай, мәхәллә хәзрәтенә барып, өйләнергә аның фатихасын ала һәм тиз арада ул тәкъдим иткән кызга – тиречe Хөсәен байның кызы Рәбигага яучы да җибәрә. Вакыйгалар Рәбига һәм аның гаиләсе тирәсенә күчкәч, автор олы яшьтәге Халид абзыйның үзләренең сылу һәм акыллы кызларын алырга теләк белдерүенә карата Хөсәен агай белән Латифә абыстайның мөнәсәбәтен тасвирлый. Ана кеше буларак, Латифә абыстай һич кенә дә яшь, тыйнак кызының карт иргә барып, көндәш янында яшәвен теләмәсә дә, Хөсәеннең үз мәнфәгате бар:

Халид абзый белән туганлашу аның байлыгын арттырачак, халык арасында абруен күтәрәчәк. Киңәшергә килгән хәзрәт тә, бу никахны җөпләп, аның нәфесен котыртып тора, шуңа күрә икенче тапкыр килгән яучы уңай җавап алып китә. Татар әдәбиятында шактый киң таралган бу тигезсез никах темасын ачканда, Садри Максуди бөтенләй үк таптапталган юлдан китмичә, вакыйгаларны бераз көтелмәгәнрәк, гадәти булмаган юнәлештә дәвам иттерә: Халид агайга өйләнергә киңәш ителгән кыз, баксаң, үз улы Фатихның яраткан һәм өйләнергә уйлап йөргән кызы Рәбига булып чыга. Акыллы, итагатьле, тәрбияле кыз һәм егет күптән бер-берсен тапкан һәм вәгъдәләшкән икән, ләкин моннан һич тә хәбәре булмаган Халид һәм Хөсәен агайлар, никах-туй эшләре белән мавыгып, Рәбиганың елавына да, Фатихның атасына каршы чыгуына да карамастан, тиз генә уйлаган эшне хәл итеп кую ягында. Бары тик Фатихның шәригать кануннарын яхшы белүе һәм никах укырга чакырылган хәзрәтнең гөнаһтан куркуы аркасында гына Рәбига сөйгәненең атасына яр булмыйча кала. Кеше сүзеннән курыккан хәзрәт, Халид белән Хөсәен агайлар, эшне тиз генә йомып, бер-берләрен яраткан Фатих белән Рәбиганы кавыштырып куярга мәҗбүр булалар. Әгәр әсәр шушы ноктада тәмамланган булса, дөреслек өскә чыкты, яшьләр теләкләренә иреште дип, бәхетле финалга куанып, укучы китапны ябып куяр иде. Ләкин Садри Максуди тигезсез никахларны тәнкыйть итү белән генә чикләнми, төп максаты – укучысын мәгыйшәткә өйрәтү эшеннән чигенми. Шуңа күрә Фатихның туеннан соңгы хәлләр әсәрдә аерым бер интрига тәшкил итеп, зәвык белән тәфсилләп аңлатыла: уңышсыз адымыннан соң Халид агайның гаилә әһелләренә, аеруча кулыннан яшь кәләшен тартып алган улына карата мөнәсәбәте игътибар үзәгенә куела. «*Халид агай, яшь хатын ала башлаганчы, ачучан, борчулы кеше түгел иде. Әмма шул өйләнә башлаганнан соң холкы бөтенләй бозылды, бар эше ачуланып, сукранып йөрү була башлады. Хезмәтчеләрне һич гаепсез ачулану, йорт җәмәгатьләрен һич сәбәпсез орышу-тиргәү гадәте булып китте. Йорты эчендә бигрәк тә ачуланганы Фатих иде. Ул бичараны шул кадәр тыгыз тота башлады ки, хәтта газета карарга да рөхсәт бетте, китап укыганны күрсә, буран чыгара иде*» [Максуди, б. 61]. Ниһаять, почтальонның өйгә килеп, рәсемле русча газета калдырып китүе, алдынгы фикерле Фатихның, «Тәрҗеман» газетасы белән берлектә, госманлы һәм рус матбугатын да алдыртуын белү, аннан ничек үч алырга белми йөргән Халид агайга уңайлы бер сәбәп була: ата улын өйдән куып чыгара. Шулай итеп, ата-угыл арасындагы шәхси каршылык иҗтимагый төс – искелек белән яңалык бәрелеше рәвешен ала. Акчасыз, йортсыз калган улының үзенә ялынып килүен көтеп утырган Халид агай бу бәрелештә җиңелә: «*егетлек патшасы, яшьлек үрнәге*» Фатих юкка чыкмый, ә менә аның үзенең

сәүдә эшләренә зыян килә, хатыны белән кызы Һәдия аны ташлап китә, сәламәтлеге бозыла. Ялгыз калган үзсүзле һәм горур Халидкә «*Рәхәт, тыныч мәгыйшәт – парлы яшәүдә*» фикерен хәтта өендәге пар *«Мысыр күгәрченнәре»* дә сөйли кебек тоела. Халид агай, үлеме якынлашканын аңлагач, эшләгән ямьсезлекләре өчен үкенә, авыру этисе яныннан аерылмаган, аңа ачу сакламаган, миһербанлы улыннан һәм тугрылыклы хәләл җефетеннән гафу үтенә. Аның вафатыннан соң, Фатих төп йортка кайта һәм Рәбига белән бик матур гаилә корып яши башлый. Хатынының абыстайдан алган белемен җитәрлек дип санамаган Фатих, аның гыйлемнәрен арттыру, дөньяга карашын киңәйтү, ислам динен үзләштерү юлында иренмичә тырыша һәм, нәтиҗәдә, Рәбига «*бик тәрбияле, бөтенләй галимә бер ханым*» булып китә, «*китаплар, газеталар укуны бик яраткан кеби, үзенә тиешле булган хезмәтләрне дә бик әда итеп, кайнанасына, иренә, бөтен өй җәмәгатенә яраклы, аларның рәхәтенә тырышкан тәрбияле бер йорт анасы*» [Максуди, б. 76] булып җитешә. Туачак буынның «*бик тәрбия илә, ислам рухы илә үсеп, галим, диндар, һамиятле, милли бер кеше булып, милләткә, дингә теле, фигыле вә малы илә файда итәрлек бер адәм*» [Максуди, б. 77] булып җитешүе өчен төп алшартларның берсе – ана кешенең гыйлемле һәм тәрбияле булу зарурлыгын ассызыклаган язучы Фатих белән Рәбиганың яңа туган уллары Рәшидне шундый бәхетле балалардан берсе итеп күрсәтә.

Гомумән, әсәрдә хатын-кыз мәсьәләсе иң әһәмиятле темаларның берсе буларак күтәрелә һәм булачак хокукчы Садри Максуди аның шәргый өлкәдәге нюансларына аеруча игътибар бирә, укучының ялгыш аңлавы мөмкин булган бер генә нечкәлекне дә күздән ычкындырмаска тырыша: әйтик, Рәбига белән Фатихның өйләнешкәнгә кадәрге очрашулары һәм хат алышулары шәригать кануннары һәм ислам әхлагыннан читкә чыкмавы, бер-берсенә вәгъдә бирешкәндә яннарында шаһитләрнең булуы әйтелә, шулай итеп Халид агайның Рәбигага – үз улының «гакыйдәле хәләленә» өйләнергә дини яктан хокукы булмавы дәлилләнә. Әсәрдәге бу эпизод Закир Һадиның «Бәхетле кыз» (1903) хикәясендәге конфликтның чишелешен хәтерләтә: сөйгән кызы Гайшә белән карт мулланың никахына бик аз вакыт кала, укымышлы егет Габбас Сәлим мулланың сөт кызы булган Гайшәгә өйләнергә хокукы булмавын исбатлап өлгерә һәм кызны бәхетсезлектән коткарып кала. Шулай ук Гайшәнең әнкәсе, караңгы фикерле Ибәт абзыйның хатыны – уңган, күркәм холыклы, ачык йөзле, ягымлы Хәдичә абыстай белән Рәбиганың әнкәсе Латифә абыстай, Фатихның әнисе Хәлимә абыстайлар арасында да уртаклык күренә, гомумән, ике әсәрдә дә, фикри аваздашлык белән беррәттән, хатын-кыз персонажларның төпле фикерле, акыллы итеп, ә өлкән буын ир-атларның исә тискәре итеп сыйфатлануы күзгә ташлана.

Халык арасында киң таралган күренеш яучы арадашлыгы

белән өйләнешү, димләү-димләшү гадәтен кире какмаган Садри Максуди, Фатих мисалында яшь егетнең үзенә кыз сайлауда хокуклы булуын да күрсәтә. Кызны күрми алу гадәте булса да, егетләр күпчелек очракта булачак хатыннарын «күреп», сөйләштереп карап алырга тырышканнар, Фатих та башта ярын үз сыйныфы – бай гаиләләрнең кызлары арасыннан эзли, ләкин аларның холык-фигыле егетнең идеалларына туры килми, шуннан соң түбәнрәк дәрәҗәдәге кешеләрнең кызлары турында мәгълүмат туплый һәм Рәбига исемле кызны бик мактауларын ишетә. Ләкин кеше сүзенә генә карап өйләнә торган егет түгел Фатих: Рәбиганың акылы һәм әдәбе, башкалардан аерылып торган матур сыйфатлары турындагы төпле фикеренә ул, сеңлесе Һәдиянең кызлар мәҗлесе җыйган көнне, өйдә яшеренеп калып, аларны тыңлап торганнан соң килә. Ир-егетләрнең сайлау мөмкинлеге булып та, хатын-кызларның үзләренә яр сайлауда бу хокуктан мәхрүм булуларын, алырга-бирергә мөмкин булган бер әйбер итеп каралуына уфтануын автор Рәбиганың Фатихка язган хаты аша белдерә: «*Сез, муафикъны табып, эстәгәнегезне алуда ихтыярлысыз, әмма үзеңезгә мәгълүм, безнең хатын-кызда теләгәнеңне сайлау, эстәгәнеңә бару ихтыяры юктыр*» [Максуди, б. 41]. Карт кешегә икенче хатын булып китәчәген белгәч тә, Рәбига чарасыз кала, ата-анасы сүзеннән чыга алмый, язмышы белән килешергә әзерләнә, иреге-хөрлеге өчен үзе көрәшә алмаганга, бердәнбер өметен сөйгәне Фатихка баглый.

Яшьләрнең тәгълим-тәрбиясе темасына җитди тукталып, Садри Максуди шәһәр шартларында яшәгән татар кызының белем алу мөмкинлекләрен барлый һәм, кызлар мәктәпләре әлегә ачылмаган чор булганлыктан, асыл чара итеп «сабак өй»ләрендә остазбикәдә укуны күрсәтә. 7 яшендә остазбикәгә йөри башлаган Рәбига 16 яшендә укуын тәмам итә. «*Маһирә остазбикәнең укыта торган нәрсәләре»* арасында «Кисекбаш», «Ярым алма», «Бакырган», «Йосыф», «Мөхәммәдия» һәм башка бик күп китаплар булып, төрки һәм гарәп телләренең грамматикасына да шактый урын бирелә. Рәбиганың остазбикәсе кыз балаларны *«инсафлы эшләр, әдәпле сүзләргә өйрәтү бик тиеш эш икәнен белгәнгә, үзендән укыган кызларның тәрбия белән үсүенә кулындан килгән кадәрле тырыша»* [Максуди, б. 47] торган ханым итеп сурәтләнә. Гомумән, тарихыбызда остазбикә һәм укымышлы абыстайларның хатын-кызларны рухи камиллеккә ирештерүдә, милләт аналары итеп тәрбияләүдәге ролен безнең әле бүгенгә кадәр аңлап-бәяләп бетерә алганыбыз юк.

Рәбиганың укыган сабаклары арасында иң яратканы «Мөхәммәдия» булып, «*аның» Мөхәммәдия»не укыганын ишеткән кеше һәрвакыт икенче тыңлыйсы, икенче тыңласа, өченче ишетәсе килә иде*» [Максуди, б. 48]. Автор Рәбиганың гыйлеме бик яхшы, остазбикәсе бер хаттат (каллиграф) мелланың кызы бул-

ганга, язуы да бик матур булуын белгертә һәм «*кем белер, тагы да яхшы тәгълим күргән булса, бу кадәр кабилияте, бу кадәр гүзәл тавышы, көйгә-шигырьгә һәвәсе, уку-гыйлемгә ихласы илә милләтемезнең беренче әдибә-мөхәррирәсе булган булыр иде*» [Максуди, б. 48], дип тә өсти.

Әсәрнең идеаллаштырылган икенче герое – Фатихның гыйлем-тәрбиясе турында да озын-озак итеп язган автор, аның башка бай малайларыннан аермасын нәкъ менә укуга омтылышында күрә. Үз заманы өчен яхшы белем алган, үзлегеннән укуын дәвам иттергән Фатих әсәрдә хатын-кызны иҗтимагый яктан да югары бәяләүче шәхес буларак тасвирлана, атасыннан аермалы буларак, ул хатын-кызга өй хезмәте яки ир-атның күзен һәм тәнен куандыру өчен кулланыла торган объект итеп кенә карамый, аны яшь буынны тәрбияләүче ана һәм җәмгыять вәкиле итеп күрергә тели, шуңа күрә Рәбиганы үзенә тиң, белемле һәм югары культуралы итеп тәрбияләүгә әһәмият бирә. Бу урында яшь авторга төрек әдәбияты остасы Әхмәд Мидхәт иҗатының йогынтысы сизелә.

«Мәгыйшәт» романының теле турында да берничә сүз әйтергә кирәк: фикернең ачык итеп бирелүе һәм теленең төзеклеге ягыннан яшь автор, шиксез, мактауга лаек. Төркиядә инде профессор Садри Максуди Арсал булып танылгач та, ул үзенең бу беренче әдәби иҗаты үрнәгенә әйләнеп кайта. 1930 елда ул «Төрек теле өчен» [Arsal] исемле фәнни хезмәт нәшер итә һәм төрек телен, госманлыдан калган авыр гыйбарәләрдән һәм гарәп-фарсы алынмаларыннан арындырып, саф төрки телгә якынайту мәсьәләсен күтәрә. Латин хәрефләре белән төрки телләрдән үрнәкләр китергәндә, Казан татар әдәби теленнән мисал итеп, Садри Максуди үзе язган «Мәгыйшәт» әсәренең башлангыч өлешеннән өзек бирә.

Әдәбият

Arsal, Sadri Maksudi. Türk Dili İçin. Ankara: Türk Dil Kurumu yay, 2015.

*Bayramlı, Ayşen Uslu.*Sadri Maksudi'nin Ölümünün 50. Yılı Anısına: Sadri Maksudi'nin Hayatı Ve Maksudi'nin Az Bilinen «Maişet» Romanı Hakkında// Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 17 Sayı1, Haziran 2007. S. 101–109.

әл-Максуди, Садретдин бин мелла Низаметдин. Мәгыйшәт. Милли роман. Казан, Борадәран Кәримевләр матбагасы, 1900 ел.

Мөгашәрат әдәбе. Икенче басма. СПб., 1898.

Татар әдәбияты тарихы. II том. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985.

Сибгатуллина Әлфинә Таһир кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Россия Фәннәр академиясе Көнчыгышны өйрәнү институтының әйдәп баручы,
М. Горкий исемендәге Дөнья әдәбиятлары институтының өлкән фәнни хезмәткәре